

- політики» [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/854/2004>.
8. Указ Президента України від 25 січня 2012 р. № 32/2012 «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/32/2012>.
 9. Указ Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>.
 10. Афонін Е. А. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Афонін Н. А., Гонюкова Л. В., Войнович Р. В. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби. – 2006. – 160 с.
 11. Громадські ради в Україні: довідник / [упорядник М. Лациба]. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. – 232 с.
 12. Дніпренко Н. К. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади / Наталія Костянтинівна Дніпренко. – К. : ТОВ «Вістка», 2008. – 164 с.
 13. Ібрагімова І. М. Інформаційне суспільство та взаємодія влади з громадськістю: вимоги ефективності / І. М. Ібрагімова // Вісник НАДУ при Президентіві України. – 2004. – № 1. – С. 36–42.
 14. Ібрагімова І. М. Консультування у процесі прийняття державних управлінських рішень / І. М. Ібрагімова // Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць. – Х., 2004. – № 1 (19). – С. 106–117.
 15. Крупник А. Зарубіжний досвід громадського контролю: уроки для України [Електронний ресурс] / А. Крупник // Громадянське суспільство. – 2008. – № 5 (7). – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032684>

УДК: 323.1:323.174:321.01:329.273

Горло Н. В.

ЕТНОРЕГІОНАЛІЗМ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В БАГАТОЕТНІЧНИХ ДЕРЖАВАХ

У статті досліджується етнорегіоналізм як політичний феномен, заснований на поєднанні регіонального і етнічного чинників, роль яких зростає у процесі територіально-політичного конструювання сучасних суспільств. Визначено причини, під впливом яких етнорегіоналізм набуває радикального характеру і стає джерелом політичної нестабільності у державі. На прикладі європейських держав досліджено радикальні форми етнорегіоналізму, які загрожують територіальній цілісності держави, – сепаратизм та іредентизм.

Ключові слова: етнорегіон, багатонаціональна держава, етнорегіоналізм, сепаратизм, іредентизм, політична нестабільність.

Горло Н. В. Этнорегионализм как источник политической нестабильности в многоэтнических государствах.

В статье исследуется этнорегионализм как политический феномен, основанный на соединении регионального и этнического факторов, роль которых возрастает в

процессе территориально-политического конструирования современных обществ. Определены причины, под влиянием которых этнорегионализм приобретает радикальный характер и становится источником политической нестабильности в государстве. На примере европейских государств исследованы радикальные формы этнорегионализма, угрожающие территориальной целостности государства, – сепаратизм и иредентизм.

Ключевые слова: этнорегион, многоэтническое государство, этнорегионализм, сепаратизм, иредентизм, политическая нестабильность.

Gorlo N. V. Ethnic regionalism as the source of political instability in multiethnic states.

The research subject of the article is the ethnic region as a part of the state that is inhabited predominantly by the representatives of one ethnic group. Ethnic factor in such territory has a distinct influence on the peculiarities of its development. The ethnic regionalism that is studied in the article has its content in the aspiration of the ethnic group with the dense population within the borders of the region as the political entity to influence the process of the decision-making in the multinational state with the aim to accommodate the interest of this group.

The ethnic regionalism altogether is quite inert but under the influence of some reasons, it creates destructive effect on the political stability in multiethnic states. These reasons include the peculiar history of the region, the unique environmental conditions, the specific local culture, the low social status of the popularity of the ethnic region and the neglecting its interests by government, the active support of secessionist and irredentist sentiments by the neighbour states, and specifically under the slogans of “ethnic relatives”, political ambitions of regional leaders who pronounce the course toward separation, weakness or absence of state’s ethnopolitics which is designed to form the political nation. The most radical forms of ethnic regionalism are separatism and irredentism that threaten the territorial integrity of the states. The experience of European countries that faced separatism or irredentism – Spain, the United Kingdom, Belgium, Ukraine – are researched in the article. Among the ways of coping with the destructive influence of ethnic regionalism on the political stability in multinational states are the open dialog between the representatives of different groups and the implementation of reasonable regional policy.

Key words: ethnic region, multiethnic state, ethnic regionalism, separatism, irredentism, political instability.

Регіональний політичний поділ сучасних суспільств об’єктивно відповідає відмінностям, що існують між регіонами, яким властива природна, соціально-економічна, історико-культурна та інша специфіка. На рівні регіонів відбуваються ті ж процеси, що й на загальнодержавному, але на їх перебігу неминує позначаються особливі регіональна ідентичність і регіональна політична культура. Регіональний чинник, у свою чергу, значно впливає на загальнонаціональні процеси, а його ігнорування у призводить до порушення стабільності у державі. Слушно зауважує С. Римаренко, що «звичайно, прихильність окремих груп до певних ідеологій, що репрезентують певні політичні сили, є нормою будь-якого демократичного суспільства. Однак, коли це поєднується з фактором регіону, виникає (чи може виникнути) небезпека сегментації суспільства – і більше того, з протистоянням регіональних еліт, що веде до конфлікту, адже фактор регіону вже давно наклався на політичний фактор» [2, с. 242]. У регіонах як політичних системах формується регіоналізм – стратегія регіональних еліт, спрямована на розширення повноважень регіону і створення у ньому політичних структур, які відповідають новій ролі регіону. Регіоналізм, який значною мірою спирається на етнічні цінності, виступає як етнорегіоналізм; у цьому випадку

вимоги регіональних еліт неминуче артикулюють інтереси етнічної спільноти. Відбувається політизація етнічності, яка засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів [9, с. 12]. Політизація етнічності проявляється у прагненні впливати на прийняття рішень, що може відбуватися як у конвенціональних, так і у деструктивних формах. Проте доповнення регіонального чинника етнічним супроводжується подеколи ірраціональністю і високим рівнем емоційності, що яскраво проявляється в тривалих міжетнічних конфліктах.

Феномен етнорегіоналізму став предметом наукових розробок багатьох зарубіжних дослідників, серед яких Ф. Жіллетт, М. Кітінг, Дж. Рудольф, Л. Снайдер. Так, Ф. Жіллетт пов'язує етнорегіоналізм зі «зростанням політичної активності етнічних меншин на регіональній основі в рамках держави для досягнення цілей, які можуть змінюватися з плином часу: на початку це лише розширення можливостей для культурного самовираження, яке згодом замінюється максимальним завданням – політичним сепаратизмом» [4]. Серед українських дослідників етнорегіоналізму слід відзначити І. Зварича, О. Каргунова, О. Кривицьку, Г. Макарова, С. Матвієнків, Т. Кучеренко та ін. За визначенням Г. Макарова, «етнорегіоналізм – це політичний рух, метою якого є забезпечення більших можливостей для життєдіяльності, розвитку або домінування відповідної етнічної спільноти на території компактного проживання у складі ширшого державного утворення, а також відповідна сукупність політичних поглядів» [7]. С. Матвієнків зазначає, що цей термін «використовується для визначення пошуків ширшого контролю над політичними справами місцевої етнічної спільноти, яка відокремлює себе від інших етнічних спільнот, котрі мешкають у країні» [8, с. 211]. На нашу думку, змістом етнорегіоналізму є прагнення етнічної групи, яка кількісно переважає і компактно проживає в межах регіону як політичного утворення, впливати на процес прийняття рішень у багатоетнічній державі з метою врахування інтересів цієї групи.

Однак питання про вплив етнорегіоналізму на політичну стабільність у багатоетнічній державі залишається дискусійним. Слід відзначити, що етнорегіоналізм у цілому має досить нейтральний характер, свідченням чого є наявність великої кількості багатоетнічних держав з етнорегіонами, в яких відбувається стабільний політичний процес. Запорукою цього стають демократичні цінності, вкорінені в політичній культурі суспільства, а регіональні і національні політичні лідери вступають у конструктивний діалог. У той же час навіть демократичні держави не застраховані від прояву негативних функцій етнорегіоналізму, оскільки можлива поява його радикальних форм, які несуть загрози цілісності державних кордонів. Метою даної статті є дослідження причин, які обумовлюють негативний вплив етнорегіоналізму на політичну стабільність у багатоетнічних державах.

Важливою ознакою гомогенності регіону є етнічна спільність населення, яка тісно пов'язана з мовною, конфесійною, культурною специфікою. Унітарні і федеративні держави у регіональному поділі можуть враховувати принцип етнічності, застосовуючи його окремо або ж комбінуючи з іншими. Доцільність оформлення адміністративно-територіальних одиниць з врахуванням етнічної ознаки посилюється унікальністю регіону, тобто наявністю особливого історичного досвіду, неповторних природних умов та специфічної місцевої культури. З огляду на чисельне переважання у структурі населення регіону певної етнічної групи можна вести мову про етнорегіони. Етнічний регіон – це місцевість, частина території країни, яка населена переважно або досить відчутно представниками тієї чи іншої етнічної спільноти, можливо, кількох таких спільнот; етнічний чинник у такій місцевості відчутно впливає на специфіку її розвитку [3, с. 275]. Наприклад, в Криму у структурі населення кількісно переважають росіяни, а кримські татари, хоч і поступаються чисельністю, здійснюють вагомий вплив на

суспільно-політичні процеси в регіоні. Етнорегіони досить часто збігаються з межами адміністративно-територіальних утворень, однак можливе також їх виділення за культурною ознакою і ототожнення з етнографічними регіонами, наприклад, в Україні це Буковина, Закарпаття, Крим, Донбас та інші. Окремим варіантом етнорегіонального поділу вважають мовну ознаку, зокрема, Ф. Жіллетт зауважив про тотожність етнорегіоналізму і етнолінгвістичного руху з акцентом на мовний аспект [4]. Наприклад, валлонський або донбаський іредентизм свідчить, що мовна спільність з населенням іншої країни відіграє вагомий роль в обґрунтуванні іредентистських намірів.

Держави Європи за типологією Г. Алмонда відносяться до континентально-європейського типу політичних систем, у яких національна політична культура є фрагментарною і формується на основі регіональних культур. Для підтримання загальнонаціональної єдності у таких державах важливою умовою є наявність громадянського патріотизму, який базується на ідеології солідарності, консенсусу між різними суспільними групами і визнання «єдності у багатоманітті». Громадянський патріотизм є результатом формування нації як політичного утворення, у якому кожна людина, незалежно від її етнічної приналежності, також ідентифікує себе як громадянин держави, розділяючи загальнодержавні національні цінності, норми і установки. Відповідно до цього у індивіда формується національна ідентичність, яка поряд з іншими ідентичностями – локальною, етнічною, регіональною – складає ієрархічну систему. Причому ці ідентичності можуть перебувати у різних взаємозв'язках, а одна або декілька з них можуть мати більш пріоритетне значення в ієрархії і за певних обставин виступати активним мотиватором дій індивіда. Посилена вольовою (інструментальною) складовою ідентичності об'єктивно відбувається в умовах політичних криз або штучно активується в рамках політики ідентичності, тобто під впливом цілеспрямованих дій політичних еліт щодо формування у індивіда бажаного уявлення про свою групу, сусідні спільноти або суспільно-політичну ситуацію в цілому. Політика ідентичності є важливим інструментом мобілізації індивідів на підтримку політичного курсу, декларованого регіональними елітами. В Європі в умовах інтеграційних процесів більш яскравими стають регіональні ідентичності і більш помітною регіональна фрагментація, отже, неминучими стають конфлікти між цілим (державою) і частиною (регіоном). Серед значної частини населення етнорегіонів спостерігається підтримка сепаратистських і іредентистських настроїв, у зв'язку з чим радикалізація політичних інтересів етнорегіонів може потенційно загрожувати безпеці національних держав. Для того, щоб з'ясувати причини, які сприяють появі сепаратизму і іредентизму на основі етнорегіоналізму, проаналізуємо досвід європейських держав.

Класичним прикладом появи і розвитку сепаратистських настроїв на ґрунті етнорегіоналізму є Каталонія, один з найбільш розвинених регіонів Іспанії – унітарної децентралізованої держави, яка наділяє регіональну владу в автономіях значними повноваженнями. За ст. 152 Конституції Іспанії (1978 р.) в автономних співтовариствах існують: законодавчі збори, які обираються шляхом загальних виборів на основі пропорційної системи, урядова рада, яка має виконавчі і адміністративні функції і очолюється головою, який обирається зборами з числа їх членів і призначається королем, та вищий суд [5]. Однак відцентрові тенденції досить потужні, еліти окремих регіонів виголошують сепаратистські лозунги. 9 листопада 2014 р. у Каталонії відбулося опитування громадської думки щодо незалежності регіону, яке не мало юридичного значення, оскільки відрізнялося від референдуму: право на висловлення своєї думки мали усі громадяни старше 16 років, у тому числі й громадяни інших держав, які проживали в Каталонії. Трохи більше 80 % з тих, хто проголосували (а це було майже 2,5 млн осіб), підтримали ідею незалежності Каталонії. Виникають сумніви

в однозначній підтримці ідеї незалежності з огляду на те, що взагалі право голосу в даному регіоні мають близько 5,4 млн осіб [6].

Яскраво виражений етнорегіоналізм сформувався у Шотландії. Хоч цей регіон має власний парламент та вже кілька століть перебуває у союзі з Англією, прагнення до самостійного вирішення питань поточної політики і ухвалення рішень досить сильне. Регіональний сепаратизм спирається на наявність у Шотландії значних енергетичних ресурсів, адже всі запаси нафти Великобританії знаходяться у Північному морі на узбережжі Шотландії, і саме цей регіон забезпечує 20 % європейської альтернативної енергії. 18 вересня 2014 р. у Шотландії відбувся плебісцит, на який винесли питання «Чи повинна Шотландія бути незалежною країною?». Проти незалежності висловилися 55,3 % населення, за незалежність – 44,7 %. Явка склала 84,59 % [13]. Прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон пообіцяв Шотландії і іншим регіонам – Уельсу, Англії і Північній Ірландії – розширення повноважень. Звісно, були й сумнівні моменти – в плебісциті брали участь громадяни інших держав, які проживали у Шотландії, однак прихильники незалежності сприйняли результат, а прем'єр-міністр Шотландії та ідейний натхненник кампанії «Yes Scotland» Алекс Салмонд пішов у відставку.

Науковці слушно відзначають, що активізація політичних вимог етнічних спільнот відбувається за наявності їх низького соціального статусу – політичного, економічного або ж культурного, однак приклади Каталонії і Шотландії – досить розвинених регіонів – стосуються такого варіанту самовизначення, коли мова йде про прагнення до політичної незалежності, а у цьому випадку регіональний сепаратизм спирається на всю сукупність переваг, якими володіє регіон, у тому числі й економічних.

Специфічні ознаки має етнорегіоналізм, у політичній програмі якого домінують іредентистські заклики, тобто декларується прагнення приєднатися до сусідньої держави, яка створена більшою частиною даної етнічної групи, і проголошується ідея об'єднання так званого «розділеного народу». Цей курс обґрунтовується цілим комплексом причин, які можуть бути уявними або ж надуманими (розділеність етносу; ментальне тяжіння до сусідньої держави; політика ідентичності, що проводиться регіональними елітами і виступає в якості каталізатора іредентистських настроїв; іредентистська політика сусідньої держави тощо). Крім того, етнорегіоналізм іредентистського спрямування формується в прикордонних регіонах, оскільки важливою умовою є компактне проживання частини «розділеного народу» біля кордонів держави-сусіда.

У сучасному світі іредентистські гасла стали невід'ємною рисою політичної риторики радикально налаштованої політичної еліти в деяких регіонах світу. Так, у вересні 2014 р. лідер північноірландської націоналістичної партії «Шинн Фейн» Джеррі Адамс закликав провести референдум у Північній Ірландії, який може призвести до відокремлення від Великобританії і возз'єднання з Ірландією [1].

Регіоналізм іредентистського характеру сформувався у Валлонії – бельгійському регіоні, де проживає франкомовне населення. В умовах політичної кризи в Бельгії у 2007–2011 рр. поглибився розкол між Валлонією і Фландрією. Загроза територіальній цілісності країни була досить великою; низка політиків Валлонії обґрунтувала іредентистські наміри з метою приєднання до Франції. За результатами дослідження, проведеного «Ipsos» у 2008 р., за приєднання до Франції висловилися 49 % валлонів і 60 % французів [14]. Однак вже у 2011 р., як свідчать результати дослідження, проведеного «Ifop», ідею приєднання до Франції вже підтримала менш як половина населення Валлонії – 39 % (13 % – «повністю згодні», 26 % – просто «згодні») [11]. Курс радикально налаштованих валлонських політиків цілком підтримала лідер французького «Національного фронту» Марін Ле Пен. Наведений приклад свідчить про

те, що іредентистські гасла часто не знаходять повної підтримки з боку пересічного населення, та про зацікавленість впливових політиків інших держав у підтримці іредентистів.

В Україні як багатоетнічній державі етнорегіоналізм є помітним політичним явищем, яке значною мірою впливає на суспільно-політичне життя держави та її регіонів. У прикордонних областях етнорегіоналізм проявляється у вигляді посилення політичної активності з боку лідерів національних меншин. Прикладом є активізація русинського субетносу, представники якого прагнуть адміністративно-політичного самовизначення і офіційного визнання русинського народу. Більш загрозливим для політичної стабільності є етнорегіоналізм з сепаратистськими або іредентистськими гаслами. Як правило, ці наміри знаходять зовнішню підтримку, наприклад, включення частини українських земель до складу інших держав є складовою політичних проєктів, які ґрунтуються на ідеї «Великої держави» («Велика Румунія») або захисту співвітчизників за кордоном («руський мир»).

У 2014 р. радикальний етнорегіоналізм створив прямі загрози єдності України і цілісності державних кордонів. Регіоналізм завжди мав специфічні ознаки у Криму і на Донбасі, де домінувала російськомовна спільнота, для якої було характерне ментальне тяжіння до Росії. Етнічні росіяни становили більшість тільки у Криму, у той час як дані переписів населення свідчать про те, що для Донбасу характерне тривале чисельне переважання українського населення. Як зауважує В. Скляр, за 1959–2001 рр. відбулось зростання чисельності українців у Донбасі, і рівень частки українців серед усього населення Донбасу зріс з 56,36 % до 57,24 % [12, с. 96]. Однак, хоч у Донбасі і переважали етнічні українці, деяких з них можна охарактеризувати як «політичних росіян», і тому в умовах політичної кризи частина населення регіону підтримала сепаратистські та іредентистські заклики. Наслідком стали тривалі військові дії у регіоні, руйнування його інфраструктури, поява великої кількості вимушених переселенців.

Одна з причин появи сепаратистських настроїв в Україні була визначена в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України «Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні» (2014 р.), де зазначено, що «слабкість національної ідентичності призводить до зростання привабливості для представників етнічних груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, ідентифікувати себе з народами сусідніх держав, а для багатьох суміжних держав – до спокуси розробки сценаріїв «захисту» «своїх співвітчизників» на території України» [10]. Це типова причина для багатьох держав, оскільки саме несформованість чи слабкість національної ідентичності обумовлює практичну відсутність громадянського патріотизму у значній частині населення етнорегіонів і пріоритетність регіональної ідентичності, яка часто є досить яскраво вираженою. У випадку етнорегіонів когнітивний елемент регіональної ідентичності наповнений стійкими уявленнями про особливе історичне минуле етносу і тимчасовий характер політичного союзу з державою проживання (як це характерно для Шотландії), реальне або вигадане ігнорування проблем регіонів з боку державної влади. До того ж такі уявлення постійно підживлюються місцевими політичними елітами в рамках проведеної ними політики ідентичності. В залежності від рівня підтримки населенням вимог регіональних політичних еліт можна виділити аутентичний і неаутентичний етнорегіоналізм. У випадку аутентичного етнорегіоналізму спостерігається підтримка населенням політичного курсу, декларованого регіональними лідерами. На цій основі розвивається етнічний патріотизм, змістом якого є відданість своїй етнічній спільноті і здійснення дій, спрямованих на її підтримку і розвиток. Якщо ж заклики регіональних політичних

лідерів не сприймаються представниками етнічної групи, відповідно, неможливою стає етнополітична мобілізація, отже, формується неаутентичний етнорегіоналізм.

Таким чином, аналіз політичної практики сьогодення дає можливість стверджувати, що деструктивний вплив етнорегіоналізму на політичну стабільність у багатоетнічних державах полягає у загрозі територіальній цілісності держави, яка виникає внаслідок прагнення регіональних лідерів змінити політичний статус регіону через вихід зі складу держави, декларуючи сепаратистські або іредентистські вимоги. Етнорегіоналізм набуває радикальних рис за наявності цілого комплексу причин, серед яких: 1) особливе історичне минуле регіону, унікальні природні умови, специфічна місцева культура (мова, фольклор, релігійні вірування, традиції і звичаї); 2) соціальний статус (політичний, економічний), відмінний від статусу інших етносів, а також неуввага з боку державної влади до регіональних проблем; 3) активна підтримка сепаратистських і іредентистських настроїв з боку сусідніх держав, у тому числі під гаслами захисту «етнічних родичів»; 4) політичні амбіції регіональних лідерів, які декларують курс на відокремлення; 5) слабкість або ж відсутність державної етнополітики, метою якої є формування загальнонаціональної ідентичності, і незавершеність формування громадянської (політичної) нації. Очевидно, що поєднання навіть декількох з названих причин створює підґрунтя для радикалізації етнорегіоналізму.

Шляхами подолання деструктивного впливу етнорегіоналізму на політичну стабільність у багатоетнічній державі можуть стати загальнонаціональний відкритий політичний і культурний діалог між представниками різних груп, забезпечення прав і інтересів регіонів через проведення регіоналізації на засадах принципу субсидіарності, здійснення виваженої регіональної політики і етнополітики та інші заходи. Зарубіжні держави вже мають певний досвід адекватного реагування на прояви радикального етнорегіоналізму, тож подальшим завданням науковців має стати його вивчення і, по змозі, адаптування до українських реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. В Северной Ирландии призвали провести референдум об отделении от Великобритании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://world.lb.ua/news/2014/09/19/279980_severnoy_irlanii_prizvali.html
2. Етнополітична культура в Україні : реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
3. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
4. Жіллетт Ф. Потенціал для етнорегіональної політичної мобілізації росіян в Україні і деякі політичні рекомендації, якщо це відбувається [Електронний ресурс] / Ф. Жіллетт // Другий міжнародний конгрес українців: доповіді і повідомлення. Філософія. – Львів, 1994. – Режим доступу : <http://www.ditext.com/gillette/policy-u.html>
5. Конституция Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.domeuropa.eu/leys/23-fales/50-konstitucziya-ispanii?showall=1>
6. Куринский А. «Референдум» в Каталонии : миф о распаде Испании [Электронный ресурс] / А. Куринский. – Режим доступа : <http://www.euointegration.com.ua/rus/experts/2014/11/10/7027619/>
7. Макаров Г. В. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» [Електронний ресурс] / Г. В. Макаров ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 16 с. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/17789.html>

8. Матвієнків С. Етнорегіоналізм / С. Матвієнків // Політологія : навчальний енциклопедичний словник-довідник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 211–212.
9. Панчук М. Етнополітичні процеси в Україні : регіональні особливості : [монографія] / Панчук М., Євтух В., Войналович В. та ін. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.
10. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>
11. Серєда Е. Где ещё на европейском континенте хотят присоединиться к соседнему государству? [Электронный ресурс] / Е. Серєда. – Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/ru/blog/politika/irredentizm>
12. Склєр В. Зміни чисельності та етнічного складу населення Донбасу: Донецької та Луганської областей (за матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 років) / В. Склєр // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Випуск № 18. – С. 94–100.
13. Шотландія залишається у складі Великобританії : 55 % проголосували проти незалежності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/world/986894-shotlandiya-zalishaetsya-u-skladi-velikobritaniji-55-progolosuvali-proti-nezaleznosti.html>
14. Wallonie : un rattachement à la France? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lefigaro.fr/flash-actu/2008/07/29/01011-20080729FILWWW00310-wallonie-un-rattachement-a-la-france-.php>